

Др ДУШАН Н. ПРОРОКОВИЋ, виши научни сарадник
Институт за међународну политику и привреду
Центар за евроазијске студије
Македонска 25, Београд, Србија
Е-адреса: dusan@diplomacy.bg.ac.rs

ПОДИЗАЊЕ БУКОВИЧКЕ БАЊЕ ОД ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА ДО ДАНАС: СТУДИЈА СЛУЧАЈА РАЗВОЈНЕ СТРАТЕГИЈЕ

САЖЕТАК: Настанак Аранђеловца повезан је с изградњом и развојем Буковичке бање. Углавном плански, али у појединим историјским етапама и стихијски, Буковичка бања грађена је из неколико разлога (коришћење лековитих вода ради лечења, организовања система јавног здравља, развоја туризма и повећавања буџетских прилива, пројектовања економског раста итд.). Од 1838. године почиње организован долазак гостију у ово лечилиште и тај процес је, осим кратких прекида током Првог и Другог светског рата, трајао у континуитету до данас. Прегледом богате архивске грађе о изградњи бањске инфраструктуре (која до данас углавном није обрађивана), настанку града и културно-друштвеном животу у овом делу Шумадије, могуће је остварити значајно шири увид и стећи одређене представе о укупним политичким и економским приликама у земљи од прве половине XIX века до данас, што – посматрано са становишта историје – има одређени научни значај. Међутим, посматрано са становишта стратешких студија (или стратегиологије), политичких и организационих наука (управљање државним институцијама), истраживање ове теме тиче се и сагледавања историјских искустава у дефинисању и реализацији државних развојних стратегија. Студија случаја Буковичка бања представља згодан пример пошто је дословно грађена „од темеља”, па се зато може пратити како су и колико њен рад и раст утицали на економске, друштвене и политичке прилике у северној Шумадији, али и како се Књажевина Србија у релативно кратком историјском периоду развијала ослањањем на сопствене ресурсе и ангажовањем иностраних стручњака. Истраживањем ове студије случаја несумњиво се могу извући одређене поуке и детерминисати оквири за дефинисање и спровођење нових развојних стратегија Републике Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Буковичка бања; историја Аранђеловца; бањски туризам; стратегије развоја; Књажевина Србија

На иницијативу Одељења за друштвене науке САНУ, 2013. године организована је дебата на тему развојних стратегија Србије. Публиковани зборник радова требало је да представља први корак у осмишљавању „стратегијских путоказа” и утврђивању свеобухватне националне развојне стратегије¹. Наиме, још тада, примећено је да се по инерцији и некритички прихватају и усвајају стратешки документи ЕУ и/или других (западних) међународних организација и онда се према њима „калибрира” домаће законодавство и пројектују развојни планови, а да уопште није јасно нити чему или коме ће реализација таквих планова служити, нити како ће се то дугорочно одразити на економске, друштвене и политичке токове у Србији. До 2013. године, од стране надлежних институција (Народне скупштине, Владе, министарстава, агенција које је основала Влада) било је усвојено преко 140 националних и/или државних стратегија, које најчешће нису биле међусобно усаглашене, а некада су због делова садржаја остајале и контрадикторне. Из тог разлога, било је неопходно консултовати ранија искуства и потражити оригиналне примере из новије историје, те сагледати како су осмишљавани и реализовани развојни пројекти током изградње српске државе, њених институција, политичког и економског система. *Historia magistra vitae est* и у том контексту се могу тражити „стратегијски путокази” за утврђивање свеобухватне националне стратегије.

Студија случаја „Буковичка бања” по много чему је јединствен пример, пошто се усмереним развојем овог лечилишта реализовало неколико стратешких циљева, како у време Књажевине Србије (почеци организовања здравственог система; обликовање економског система заснованом на туризму и продаји воде; формирање средње и више класе локалних трговаца, рентијера, хотелијера и понуђача разних услуга; подизање савремене урбанизоване целине која ће постати административни, економски и политички центар у северном делу Шумадије), тако и у каснијем периоду постојања две Југославије (економски раст; убрзана модернизација; промовисање туристичких потенцијала на европском тржишту; научни развој – пре свега у области медицинских наука; вођење културне дипломатије установљавањем годишње манифестације „Мермер и звуци” итд.). Анализом прикупљене (и до сада необрађене) архивске грађе и ослањањем на резултате досадашњих истраживања на ову тему, аутор овог рада жели да укаже како је нужно да се приликом разматрања и писања државних стратегија најпре осврнемо на сопствену историјска искуства и из тога извучемо адекватне закључке, пошто је то предуслов даљег утврђивања теоријских и методолошких оквира дефинисања стратешких циљева.

ОСНИВАЊЕ БУКОВИЧКЕ БАЊЕ

За лековитост воде у Буковичкој бањи вероватно се знало још на почетку нове ере, док су територије јужно од Дунава биле саставни део Римске

¹ Часлав Оцић (ур.), *Моћуће стпратегије развоја Србије*, Економски зборник САНУ, Књига XIII, Српска академија наука и уметности, Београд 2014.

империје. Последња прелиминарна археолошка истраживања указују на римске трагове, мада ће бити потребно и времена и средстава да се рад настави и ова теза у наредним деценијама потврди.

Први истраживачки рад о Буковичкој бањи написао је Емерих П. Линденмајер (Emerich P. Lindenmaier, Оравица, 1806 – Београд, 1893), иначе и први *штабсдоктор* српске војске и начелник Санитетског одељења *Пољчи-шељства внутрених дела*.² Линденмајер се још и пре доласка у Србију интересовао за теме лековитости минералних вода и бањску медицину.³ Написао је већи број радова на ову тему, а своја запажања и истраживања објединио је 1856. године у делу *Опис минералних вода у Србији (Описъ минералны вода и њино употребленѣ ваобште а понаособѣ лѣковиты вода у Княжеству Србији досада познаты)*. Линденмајер у свом приручнику дели минералне воде у Србији „на девет класа или разреда, и то: (1) Киселе воде; (2) Лужне воде; (3) Чудовате соли садржавајуће воде; (4) Горке воде; (5) Слане воде; (6) Кречне воде; (7) Сумпоровите воде; (8) Гвожђе садржавајуће воде; (9) Неизвјестне воде”. Напомиње да се број класа умножава, јер „у сваком разјелу има и ладни и врући вода, које влијанијем њине топлоте, на човечије здравље различито дјејствују”.⁴ Његов рад био је путоказ за каснија истраживања Симе Лозанића.

Прву анализу буковичке воде Линденмајер је извршио 1836. године, свега годину дана после рада барона Хередера (Sigmund August Wolfgang Hereder, 1776–1838) на другим извориштима.⁵ Линденмајер наводи како је један од редовних посетилаца Буковичке бање био Доситеј Обрадовић, што би требало да потврди тезу о томе како се о лековитости буковичке воде знало раније и надалеко. Исте године када је радио квалитативна испитивања воде, доктор Линденмајер је у Буковичку бању довео и прве госте – болеснике и реконвалесценте из шабачке болнице. Следећу анализу квалитета минералне

² Емерих Линденмајер био је пореклом банатски Шваба, рођен у Оравици (данас у румунском делу Баната: Oravița, нем. Orawitz, мађ. Oravicabánya), где је и одрастао. Био је лекар у српској војсци од 1835, а прво постављење имао је у Подринско-савској команди у Шапцу. Од 1838. године је штабсдоктор, а од 1854. начелник војног санитета. Аутор је прве историје српске санитетске службе, а куриозитет представља да је његов рад објављен најпре на немачком језику у Темишвару 1876. (*Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt im Sanitätswesen mit Andeutungen über die gesamten Sanitätsverhältnisse im Oriente*). Линденмајер је умро у Београду 1893, а посмртни говор одржао је први српски хирург, председник владе, дугогодишњи посланик и народни посланик, др Владимир Ђорђевић, назвавши га „српским посинком”. Подаци преузети из: Љубодраг Поповић, „Емерих Линденмајер у Кнежевини Србији – животни век једног трудбеника”, у: *Др Емерих П. Линденмајер: живио и дело*, Српско лекарско друштво, Београд 2011, 7–16.

³ Војислав Михаиловић, „Први дипломирани лекари у обновљеној Србији. Др Емерих Линденмајер”, *Српски архив за целокућно лекарство* XL, 7 (1938), 824–841.

⁴ Зоран Вацић, „Др Емерих Линденмајер и развој бања Кнежевине Србије (1836–1859)”, у: *Др Емерих П. Линденмајер: живио и дело*, 54. Под појмом „чудовате” који наводи З. Вацић прилико цитирања описа Е. Линденмајера највероватније се подразумевају „чудотворне”, односно лековите соли.

⁵ Фон Хердер је у Србију дошао након преписке са Милошем Обреновићем а у вези истраживања руда. Највише времена провео је у региону источне Србије; његовом заслугом су обављена прва геолошка испитивања у Бору и Мајданпеку, али је исто тако иза њега остала и студија о лековитости сокобањске воде. Више у: Сигмунд Аугуст Волфганг фон Хердер, *Рударско иштовање по Србији 1835. године*, Службени гласник, Београд 2014.

воде из Буковичке бање урадио је Павле Илић у лабораторији београдске апотекарске установе, која је углавном потврдила раније налазе из 1836. године.

Иако се, дакле, прва организована наменска посета бањи догодила три године раније заслугом лекара српске војске, ипак се као прва бањска сезона у свим туристичким проспектима и публикацијама наводи 1838. година, за шта је заслужан Милош Обреновић. „Књаз Милош, када је путовао 1835. год. брату Јеврему у Шабац [из Крагујевца]⁶, сврати овде у Буковик и обиђе киселу воду дознавши раније од неки странаца да је лековита. Том приликом књаз Милош нареди тадашњем начелнику Живојину Јоксимовићу да расчисти и загради место где је извор и да удари стублину на извору. Тај извор и данас носи назив Књаз Милошев извор. Од тада датира пијење воде и прва бањска сезона може се рећи, да је била 1838. године, кад је књаз Милош око 15 дана био у овој бањи”⁷. Током боравка у бањи Милош Обреновић доноси одлуку (Објавленіе) којом дозвољава мештанима да подижу дућане за које три године неће плаћати никакве „аренде”. Српски кнез и на овом примеру показује да је био талентован и промућуран трговац, јер је његова одлука утицала на развој Аранђеловца у наредних пола века. Из подручја са изворима, на југоисточном ободу атара села Буковика (отуда и назив Буковичка бања), ниче нова урбана целина, коју обликују (граде) трговци, дућанције и механиције. Та нова урбана целина географски се ширила ка суседном селу – Врбици и ово је и данас главна улица у Аранђеловцу. Када се после две деценије изгнанства Милош Обреновић поново вратио у Србију, одмах је 1859. године посетио Буковичку бању. Буковик и Врбица тада су већ били спојени саобраћајницом, око које је изграђено ново насеље, па српски кнез наређује да се овом месту надене заједничко име – Аранђеловац. Име Аранђеловац одређује у славу Св. Архангела Гаврила, коме посвећује и цркву која исте године почиње да се гради на вису у Врбици. Интересантно, у Буковику је од 1832. године већ постојала црква посвећена Св. Архангелу Гаврилу, па у Аранђеловцу од XIX века егзистирају два храма, раздвојена у две црквене општине, са истим заштитником. Нову варошицу кнез проглашава и среским местом.⁸

Следеће године, бању са примитивном каптажом коју је чинило једно издубљено дрво у које се сакупљала вода, посетила је и кнегиња Љубица. Локални органи власти су искористили долазак кнегиње да обавесте Министарство унутрашњих дела „да је пут Београдски одавде к Сопоту и оданде к буковичкој Киселој води на више места покварен” и да се мора поправити не само због ове посебне прилике, већ и „што треба да је тај пут свагда оправљен”.⁹ У то време, од Београда до Буковичке бање путовало се тринаест сати, а од Крагујевца до Буковичке бање девет. У бању се путовало коњима

⁶ Прим. аућ.

⁷ Иван Лазаревић, „О буковичкој киселој води”, *Српски архив за целокупно лекарство* (1894). Преузето из: Љубинка Недић, *Два века Буковичке бање*. Народни музеј Аранђеловац, Аранђеловац 2011, 16.

⁸ О овоме више у монографији: Тања Вићентић, *Буковичка црква Светиої Архангела Гаврила у Аранђеловцу, династички програми и државне полијике у процесима формирања насеља и парохијских храмова у унутрашњости Србије у 19. веку*, Народни музеј у Аранђеловцу, Аранђеловац 2020.

⁹ Љ. Недић, *н. г.*, 23.

или волујским колима, која су служила за смештај током боравка. Даљом изградњом бање развијаће се и саобраћајна инфраструктура. Најпре је у наредним деценијама колски пут до Младеновца неколико пута поправљан и насипан, јер се из Београда до Младеновца могло путовати возом већ од 1884. године, а затим је 1900. године донета одлука да се направи пруга уског колосека Младеновац–Аранђеловац¹⁰. Пруга је завршена за свега четири године, а убрзо је одлучено и да се настави ка Лајковцу, тада важном саобраћајном чворишту. Правац ка Лајковцу је трасиран и припреман до 1908. године (укључујући и прикупљање новчаних средстава, експропријацију и остале послове), а пруга је завршена већ до 1910. У поређењу са темпом изградње савремених саобраћајница ови подаци делују импресивно¹¹. Од Младеновца до Аранђеловца возом се стизало за два сата, а од Београда је требало дупло више. Развој саобраћајне инфраструктуре не утиче само на већи број посетилаца бање, већ подстиче и развој индустрије и рударства у аранђеловачком крају, услед чега долази до брзог економског раста у ширем географском подручју.

После своје прве анализе 1836. године Емерих Линденмајер се често враћао у Буковичку бању и учествовао у њеној изградњи. Одмах је идентификовао два кључна проблема: 1) недостатак лекара и стручно оспособљеног особља за балнеологију; 2) недостатак смештајних капацитета. Уместо лекара, народ се у то време обраћао хећимима, видарима или гатарима, а у селима око Буковичке бање постојало је и неколико самоуких лекара за које се није поуздано знало нити где су, нити како су стекли своје знање. Иначе, због овога је Милош Обреновић подстицао долазак страних лекара и добро је плаћао за њихове услуге, па се тако у Србији обрео и доктор Емерих Линденмајер. „По *Насињавленију за окружне лекаре и физикусе*, из 1839. године, надзор на бањама припадао је лекару у чијем се окружју бања налазила”¹². Међутим, хронични кадровски дефицит у медицини и даље се осећао, па ле-

¹⁰ Изградња железнице у Србији почиње после Берлинског конгреса. Јован Ристић и шеф аустроугарске дипломатије гроф Ђула Андраши закључили су Конвенцију о изградњи железнице и регулисању трговине између Србије и Аустроугарске 8. јула 1878. Међународним уговором Србија је обавезана да се посвети изградњи железничке пруге која ће спајати средњоевропску континенталну област са приобалним појасом Средоземља. Повољан географски положај који је Србија заузимала, као и приступност лукама на Егејском мору и Цариграду кроз Вардарско-моравску долину, одиграли су велику улогу у постављању Аустроугарске по овом питању. Због тога Србија почиње са изградњом пруге Београд–Ниш одмах после Берлинског конгреса, а завршава је шест година касније. Врло брзо, српске власти увиђају да би већи значај за покретање привредног развоја у унутрашњости земље имао развој других путних праваца, па се између осталог, планирају и постепено граде пруге: Београд–Ваљево–Пожега; Сталаћ–Крушевац–Трстеник–Краљево–Чачак–Пожега–Ужице; Ужице – Мокра Гора – граница ка БиХ – Вишеград; Ваљево–Лозница (никада није завршена); Крушевац–Краљево; Ниш–Књажевац–Зајечар–Кладово; Крушевац–Краљево; Ниш–Прокупље–Куршумлија; Параћин–Бољевац–Зајечар; Пожаревац–Петровац–Жагубица–Зајечар; Петровац – Жабаре – Велика Плана; Шабац–Лешница–Лозница. Приметно је да су неки од ових путних праваца укинати у другој половини XX века, па те пруге више не постоје, а занимљиво је да осим тада трасираних праваца, изузимајући пруге од Ужица ка црногорској граници и даље ка Бару и од Краљева ка Косовској Митровици, нови уопште нису пројектовани на територији централне Србије до друге деценије XXI века (иако су поједине трасе продужаване). Више у: Милан Грујић, Зоран Бундало, *Железнице Србије, 120, 130 и 150 година*, Желнид, Београд 2004.

¹¹ Пруга Лајковац–Аранђеловац била је у функцији све до 1982. године.

¹² Љ. Недић, *н. г.*, 27.

кари, поред својих свих својих обавеза нису успевали активније да се укључују у бањска лечења и преписивање терапија у бањама. Због тога Линденмајер у исцрпном извештају 1839. године описује и правила „к употребленију овог божанственог Дара: 1) Болестник да дође на ову воду при концу Маја, или у почетку Јунија. 2) Болестник треба да дође, пун Надежде и поверенија, да ће одавде здрав отићи, снабђевен с најпренужднијим потребама. 3) Да не пије воду без мере, и да не мисли даће се с тим пре излечити; но баш противно може искусити; јербо безмјерно употребљавање смета дјејствију њеном [...]. 6) Кад је лепа погода, може се болестник, мало и подалеко од овог места удаљити [...]. 9) За време употребљавања ове воде, нетреба никакови другиј љекарства употребљавати. 10) Болестник нетреба да се уздаза, за један дан да ће совршено оздравити: јер полако само могу и најјача лекаства, старе и забјађене болести лечити. И ако болестник после точног употребљавања, за 15. или 20. дана ни најмање ползе познао небуде; то нека је остави, пун надежде даће до године, или са истој или на другој своје изгубљено здравље с божиом помоћу повратити моћи. 11) Ако болестник осети, да му је фајда; то нека једнако продужује, док се год све слабости своје не опрости. И после тога добро ће бити, ако је још неколико дана употребљавао буде”.¹³

Заједно са окружним начелником, Линденмајер је 1849. утврдио и план изградње првог већег објекта од „тврдог материјала” у који би се могли сместити посетиоци. Међутим, до подизања објекта ипак није дошло. У том тренутку, у Буковичкој бањи је постојала само једна гостионица, изграђена државним новцем 1846. године од „меког материјала”. Гостионица је издана под закуп, а закупца је био у обавези да гостима понуди разна јела и пића, док је себе могао да издаје само по цени коју му је држава одредила (на два гроша чаршијска дневно). Линденмајерова иницијатива била је оправдана, али је у буџету недостајало новца за реализацију. Средства која су била намењена за изградњу бање, потрошена су за откуп земљишта око изворишта лековите воде са којим се почело 1847. године. До тада, у државном власништву била су само изворишта, а све остале парцеле око њих остале су у приватном власништву локалних становника. Услови да се почне са реализацијом плана о уређивању парка Буковичке бање створени су тек 1856. године откупом околног земљишта (и у овоме је учествовао Емерих Линденмајер). Уместо зидања већег објекта од „тврдог материјала” подигнута је дрвена шупа у којој су гости могли да преспавају, а која је поред гостионице остала једини смештај у понуди све до 1859. године, односно до повратка Милоша Обреновића у Србију и проглашавања Аранђеловца среским седиштем.

Нови импулс развоју бање даје кнез Михаило Обреновић, који је обишао бању 1865. Тада је видео да лечилиште посећује огроман број људи, али да велика већина њих и даље спава у шаторима, запрежним колима или под отвореним небом. Државним новцем зато почиње изградња „Старог здања” која је трајала од 1868. до 1872. године, према пројекту државног архитекте Косте Шрепловића¹⁴. Предвиђено је да ова зграда у ратним условима послужи

¹³ Емерих Линдермајер, „Минерална вода. У Буковику и близу Лознице”, *Маџазин за художество, књижевство и моду* (Будим) II, 7–9 (1839), 33.

¹⁴ Богдан Несторовић, „Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века”, *Саопштења* X (1974), 154.

као војна болница и рехабилитациони центар, што се догодило у српско-турском рату 1876–1878. године, током балканских и Првог светског рата (најпре за смештај српских, а после 1915. године и рањеника аустроугарске војске). Михаило Обреновић помаже изградњу и даље уређивање Парног купатила које је отворено 1875. године, базена са топлем водом и парка. Буковичка бања почетком осамдесетих година XIX века почиње да личи на аустријске бање, па (ретки) страни посетиоци не крију своје одушевљење овим местом.

ФУНКЦИОНИСАЊЕ БАЊЕ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Све већи број посетилаца подстакао је отварање приватних хотела и пансиона, а капитал за ове инвестиције углавном долази од локалних и београдских привредника. Гостима је „године 1900. и 1901. на располагању било шест приватних хотела – „Мајдан”, „Париз”, „Шумадија”, „Србија”, „Српски краљ” и „Таково”, а у варошици је постојало и двадесет седам механа и кафана. Хотел „Таково”, власника Милутина Трифуновића из Буковика, подигнут је 1901. године и по квалитету услуга и чистоћи налазио се одмах после Великог конака. Хотел „Париз”, који је држао Живко Тешић, имао је највише соба, око педесет, а поред хотела, Тешић је имао и кафану прве класе са дванаест и још два објекта са укупно двадесет пет соба. Карајем XIX и почетком XX века у Аранђеловцу је било двадесет осам домаћина који су поседовали деведесет добрих соба у којима се могло сместити 130 кревета”.¹⁵ Године 1901. завршена је доградња и рестаурација једног раније подигнутог објекта на источном ободу парка, који је тада претворен у хотел са 28 соба и великим рестораном. Назван је најпре „Ново здање”, да би касније био преименован у „Хотел Војводина”. У овој згради данас се налази администрација СО Аранђеловац.

Убрзани развој места донео је и велики демографски раст и промене у структури становништва. Од 1863. до 1900. године број становника Аранђеловца порастао је за четири пута (са 574 на 2.005 становника). Буковичка бања постаје стетиште средње и више средње класе, па у њу долазе професори, учитељи, адвокати, књижевници, занатлије и трговци. То утиче на локално становништво и поспешује развој културних садржаја и програма. Прво читалиште отворено је 1869. године, а убрзо је формирано и Певачко друштво трговачке омладине (од 1897. имало је и своју читаоницу), Женско друштво, Друштво аранђеловачко за удају и женидбу, Друштво за улепшавање Буковичке бање, Пододбор организације Црвеног крста, Прво аранђеловачко доживотно и посмртно друштво итд. У аранђеловачкој Државној реалној гимназији су до 1931. године профункционисала четири ђачка удружења са великим бројем чланова: Књижевна задруга „Јасеница” (103 члана), Коло трезвене младежи „Карађорђе” (82 члана), подмладак Црвеног крста (140 чланова) и Соколско друштво (102 члана)¹⁶.

У периоду владавине кнеза Милана Обреновића, држава расписује концесију за експлоатацију бањских изворишта, па ово право стиче већи број

¹⁵ Љ. Недић, *н. г.*, 42.

¹⁶ Извештај Начелства Среза Орашачког Просветном одељењу Краљевске бановске управе док. бр. 264/1931 од 25. априла 1931.

појединаца (приватних предузетника). Од 1900. године, међутим, ово право има само удружење грађана „Аранђеловачка конзорција”, које побеђује на конкурс. Чланови удружења су аранђеловачки и београдски трговци, који улажу значајан капитал за даљи развој бање, пре свега у рекаптаж извора. Такође, почињу са флаширањем и продајом воде, те организују наступ на домаћем и страном тржишту. Минерална вода из Буковичке бање била је представљена на сајму у Бриселу 1906, а годину дана касније на великој Балканској изложби у Лондону добија престижне награде. Минералне воде „Књаз Милош” и „Књаз Михаило”, са посебним етикетама које су лепљене на флаше, постају широко познате и са српског тржишта истискују све остале (углавном стране) воде. Успеси које је остварила „Аранђеловачка конзорција”, а коју су заступали др Васа Димитријевић и Коста Костантиниовић, били су најбоља препорука да удружење победи и на конкурсу расписаном 1908. године, на којем су још учествовали: Општина аранђеловачка, Срез јасенички и Окружна скупштина крагујевачка. Право на експлоатацију минералне воде „Аранђеловачка конзорција” задржала је све до краја друге деценије XX века, када ова прелази у руке Дунавске бановине.

„Аранђеловачка конзорција” сусреће се са првим проблемима непосредно по завршетку Првог светског рата. Од 1912–1918. године смештајни капацитети су служили за збрињавање рањеника, најпре српских, а потом и непријатељских. По завршетку рата бања је била у лошем стању. „Пропадање бањских објеката и бањског парка наставило се у првим послератним годинама, па је Кисела вода губила глас уређене бање и ексклузивног излетишта Београђана. Најтежа ситуација је била са бањским купатилима. Последње репарације најстаријег купатила у Буковичкој бањи, купатила Талпара, биле су предузете почетком XX века. Бањски лекар је и тада имао мноштво примедби на извршене радове, али све до изградње новог Затвореног и Отвореног купатила Талпара је наставила да функционише као хладно купатило, које је више служило да се у њему расхладе ’обични’ гости, него као бањско купатило намењено лечењу оних који су у Буковичку бању дошли ради лечења”.¹⁷

Из расположивих докумената може се сазнати и увидети како је у овом периоду недостајала контрола државних органа и дисциплина у управном систему. Последица је била, између осталог, и то да завршни рачуни Буковичке бање нису уопште урађени у периоду 1924–1931. године. Тек је почетком 1932. године донета одлука да се провере сви приходи и расходи у протеклим годинама, па да се према томе и предузму одређене мере.¹⁸

Уговорне обавезе „Аранђеловачке конзорције” биле су да улаже у извојашта и унапређује експлоатацију, као и да одржава парк и пратеће садржаје. То се, међутим, није дешавало, па је било много притужби да ово друштво убира приходе од продаје минералне воде, а не инвестира ништа у одржавање бањског комплекса. Због тога се број посетилаца континуално смањивао, а бања изгледала све запуштеније. Иако су протести бивали све чешћи и гласнији, дуго времена се по овом питању ништа није предузимало.

¹⁷ Љ. Недић, н. д., 54–55.

¹⁸ КБУ ДБ Ф. 126-II/27894-932. Притужба Павла Матијашевића КБУ ДБ.

Разлоге можда треба тражити и у томе што је један од водећих чланова „Аранђеловачке конзорције” био Илија Михаиловић, посланик Народне радикалне странке, у једном периоду и председник Народне скупштине Краљевине СХС, богати индустријалац и банкар.¹⁹ Смрћу Николе Пашића 1926. године почиње и брз одлазак радикала на политичку маргину, а од 1929. године, након увођења шестојануарског режима Народна радикална странка је и забрањена. Слабљењем позиције Народне радикалне странке, изгледа су слабиле и позиције „Аранђеловачке конзорције”.

Већ 1927. године Обласни одбор је именовао нову Управу бање, са задатком да среди стање и предложи мере опоравка, а од 1929. године, када се *Законом о називу и њодели Краљевине на уйравна њодручја* успоставља нова територијално-управна јединица, сви послови везани за одржавање и развој Буковичке бање потпадају под надлежност Дунавске бановине. Било је то време новог узлета Буковичке бање, кратак период интензивног развоја у којем она постаје монденско одмарилиште.

БУКОВИЧКА БАЊА ПОД ОКРИЉЕМ ДУНАВСKE БАНОВИНЕ

Приметно је отезање „Аранђеловачке конзорције” у примопредаји потпуног управљања Буковичком бањом новоименованој Управи бање. То је трајало око годину и по дана, а могуће је и да би се додатно одужило да није било увођења Шестојануарске диктатуре. Током 1929. године органи које именује Краљевска бановска управа Дунавске бановине преузимају у своје руке све објекте, покретну имовину и, што је најважније, послове експлоатације изворишта минералне воде.²⁰ Током трајања примопредаје донет је и важан документ о одређивању ужег и ширег бањског рејона. „Ужи бањски рејон захватао је површину нешто већу од територије парка Буковичке бање [...]. Занимљиво је, међутим, да је означен и заштитни рејон који се пружао од Вагана и Остенака, преко Жутог оглавка, Кљештевице и Орашачког брда до виса Рисовача, па на запад до Капетанових станова и Кусеља, те натраг до Вагана. У границама овог, заштитног рејона нико није смео да отвара купатила са минералном водом, нити да експлоатише минералну воду без одобрења Комесара обласне самоуправе и Министарства социјалне политике и народног здравља”.²¹

¹⁹ Илија Михаиловић (1875–1945) био је један од најбогатијих људи у Шумадији, дугогодишњи посланик Народне радикалне странке, а затим и један од првака Југословенске радикалне заједнице. У аранђеловачкој околини познат и као добротвор и донатор. Историчар Милослав Самарџић писао је о трагичној смрти Илије Михаиловића (1945) и његове кћери Љубице (убијена приликом упада комунистичких јединица у куће богатијих Аранђеловчана у ноћи 28/29. јуна 1943). Илија Михаиловић је био жртва брзог судског процеса који је вођен у аранђеловачкој Соколани и осуђен је на смрт и конфискацију целокупне имовине од Војног суда Централне Србије, пресудом бр. 545/45. Стрељан је 3. или 8. марта 1945. у Крагујевцу (претпоставља се у кругу фабрике „Застава”), као народни непријатељ. Према: Министарство правде Републике Србије, Отворена књига – Регистар жртава Комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године, Београд 2011. Доступно на: <http://www.otvorena-knjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/12/70033/31352.htm>. Приступљено: 22. 3. 2025.

²⁰ Док. No. 197/1929, Комесар Обласне самоуправе Шумадијске области Краљевине Југославије.

²¹ Љ. Недић, *н. г.*, 64.

Већ следеће године, Уредбом о бањама у Шумадијској области прописано је да се о свим пословима стара Обласни одбор. Чланове је именовао бан, а Одбор је бирао управника бање, надлежног и одговорног за све послове у бањи. Истом Уредбом је регулисано и питање рада бањских лекара, који су били обавезни да прегледају свако лице које долази на лечење и препишу му терапију, као и да воде болничке листе. Приватни лекари су имали сва права да раде у бањи, као и њихове колеге запослене у државном лечилишту, али су такође били одговорни Обласном одбору, који им је могао забранити даљи рад, уколико се не придржавају установљених правила и процедура. За разлику од начина укључивања приватне праксе у послове који се тичу народног здравља у Републици Србији из последње деценије XX века, када се у бирократским лавиринтима и мешању надлежности разних министарстава и инспекција често стварао простор за злоупотребе и отварање илегалних и полулегалних ординација, овај концепт из Буковичке бање, примењен седамдесет година раније, показао се ефикасним и корисним. Једини посао који није био у надлежности Обласног одбора тицао се питања јавне безбедности, пошто је комесара бање, задуженог за „послове из полицијне струке” постављала Обласна команда Министарства унутрашњих дела.

Посао полицијских агената и комесара бање у Аранђеловцу није био претерано захтеван, па због тога није ни био ангажован велики број запослених. У једном одговору надлежнима у Министарству унутрашњих дела, који траже да се провери рад портира хотела „Старо здање” Фридриха Лоренца, лица „сумњивог да је било аустроугарски шпијун у време окупације”, комесар наводи како нема слободних агената да прате кретања и рад осумњиченог, па му је зато једноставније да захтева његово отпуштање.²² Из овога се може закључити да број запослених у среској полицији није био велики, што опет указује и на редован обим посла безбедносних структура. Поред праћења уобичајених преступа и тешких кривичних дела, којих је понекад било, посебна пажња обрађана је на „стање у народу”. Ту су, опет, најчешћа питања била везана за положај сељака и стање пољопривреде. Ово је био већи проблем за власт, него деловање опозиције. Опозициони скупови су редовно праћени, а после њих су надређенима сачињавани детаљни извештаји. Неуспешан покушај стварања Радикалне социјалне странке (РСС) 1934. године управо је инициран из Шумадије, а један од првих скупова одржан је у Аранђеловцу. Бањски комесар је закључио да већих последица овог скупа неће бити, те да се свега десет људи учланило у новоформирану политичку партију.²³

Током прве године управљања бањом ново руководство није забележило значајнији резултат. Ово констатује и бановински саветник током годишње инспекције. Као главне проблеме наводи лошу управу, иако се чланови управе жале на лоше затечено стање и многе проблеме заостале иза „Аранђеловачке конзорције”, и малу експлоатацију минералне воде.²⁴ То је један

²² КБУ ДБ Ф. 126-II/2/5979-934.

²³ КБУ ДБ Ф. 126- II/15663-934, а такође и према: Начелство Среза Орашачког Аранђеловац. Док. бр. 4507/1934.

²⁴ Извештај бановинског саветника о прегледу Буковичке бање у Аранђеловцу. КБУ ДБ Ф. 126-VII/93212-932

од разлога што је број посетилаца за целу годину био свега 1.447 (од чега је из Београда било више од 60%). Да би се рад бање унапредио, траже се већа улагања у инфраструктуру, при чему се посебно упозорава да у Буковичкој бањи нема никаквог садржаја за децу (игралишта), а да је у структури посетилаца све већи број деце (долазе на лечење или одмор са родитељима). Због тога се предлаже изградња већих станова за туристе (апартмана), у које могу стати целе породице, као и да се по ресторанима прилагоде јеловници за децу.²⁵

Нови проблем у њиховом раду представљао је и све уочљивије смањивање капацитета извора „Књаз Милош”. Због тога су 1931. иницирана нова геолошка и хидротехничка истраживања, која ће три године касније реализовати Управа Буковичке бање и Техничко одељење Краљевске банске управе.²⁶ Сондажним испитивањем откривен је нови термални извор у ширем рејону, на дубини од 130 метара, који је имао већу минерализацију него изворишта до тада у функцији. Приликом избијања на земљину површину вода је на овом извору правила гејзир висок до три метра, а због температуре воде назван је Топла вода. До 1935. године вода је са овог извора спроведена цевима до парка Буковичке бање, где се користила за експлоатацију и у терапијске сврхе.²⁷ Почетак рада изворишта „Топла вода” условио је и балнеонасеобинску изградњу у Буковичкој бањи. У Буковичкој бањи су до 1939. године изграђени објекти „Затворено купатило” и „Отворено купатило”.²⁸ Квалитативном анализом воде, коју је 1936. године извршио др Станко Михолић, утврђена су и њена лековита својства, па је Буковичка бања постала лечилиште и за реуматизам и костобољу. Поред тога, Краљевска банска управа из године у годину повећавао је износе за финансирање ванпансионских садржаја. Тако Аранђеловац 1934. године добија прво тениско игралиште.²⁹

Ново руководство бање је 1930. године приметило и да долази до нелегалног дочења и флаширања минералне воде. Један део извора „Књаз Милош” увек је био доступан за слободно, бесплатно дочење минералне воде. Периодично, како су доношене одлуке о уређивању бање, потврђивана је и ова пракса, са образложењем да се на такав начин подстиче долазак гостију.³⁰ Међутим, то је и злоупотребљавано. Током ноћи, вода је сипана у бурад, а одатле претакана у флаше и продавана. Због тога је посебном уредбом дозвољено дочење воде само у флаше, балоне и тестије запремине до пет литара, а такође је и ограничено време рада овог извора.³¹

Питање експлоатације изворишта и дочења минералне воде остаје најважније у раду бање. Одмах по преузимању надлежности од „Аранђеловачке

²⁵ Управа Буковичке бање Аранђеловац. Док. бр. 1425/1931.

²⁶ Предмет: Геолошко испитивање рејона Буковичке бање ради проналажења нових врела. КБУ ДБ Ф. 126- VI/20693-934.

²⁷ Геолошка бушења из 1935. године према Извештају Техничког одељења КБУ ДБ: КБУ ДБ Ф. 126- V/9540-935.

²⁸ Одлука о изградњи купатила са пратећим образложењем (КБУ ДБ Ф. 126- VI/24364-936).

²⁹ Изградња тениског игралишта у Аранђеловцу (техничка документација и предрачуни) (КБУ ДБ Ф. 126-VI/11448-933).

³⁰ КБУ ДБ Ф. 126- VI/2161-931.

³¹ КБУ ДБ Ф. 126- VI/11549-931.

конзорције” нова управа покушала је да организује лицитацију за давање изворишта у закуп. Пошто се веровало да бољи услови могу бити постигнути склапањем уговора о дугорочном закупу, понуђена је експлоатација на рок од педесет година. На конкурс се јављају искључиво домаћа предузећа, што је карактеристично за цео период до почетка Другог светског рата. У првом надметању учествују Београдска задруга и Чиновничка банка из Београда, и конзорцијум: аранђеловачких привредних друштава Шумадијске кредитне банке и Јасеничке задруге, те акционарско друштво „Јерма-Габерник” из Београда. Посао је требало да буде додељен конзорцијуму, који је понудио 0,40 пара по литри источене воде за експлоатацију до милион литара, 0,30 пара за дупло већу количину и 0,15 пара уколико се буде точило више од три милиона литара минералне воде.³² Проблем се јавио са већ поменутим уочљивим слабљењем капацитета извора, али и са тим што надлежно Министарство социјалне политике и народног здравља није било задовољно постигнутом ценом (остали понуђачи су нудили још и мање: Београдска задруга 26%, а Чиновничка банка 16% од продајне цене литре минералне воде). Поред тога, замерке учесника односиле су се и на нејасне услове конкурса, услед чега нису могли да саставе ваљану понуду. После поновљене лицитације, са јаснијим условима, посао експлоатације је на три године добила Чиновничка банка из Београда.³³

После три године опет долази до проблема на лицитацији, када је она успела тек из петог покушаја. На првој лицитацији појављује се само Шумадијска кредитна банка из Аранђеловца као понуђач, па је поступак лицитирања отказан. На другој је учесник још и Чиновничка банка из Београда, а предмет надметања је добијање трогодишњег уговора о експлоатацији минералне воде. Из расположиве документације немогуће је закључити због чега дотадашњи купац, Чиновничка банка, не учествује на првој лицитацији.

Међутим, из целог овог, вишемесечног процеса, видљиво је да су државни органи бранили државни интерес, те да је простор за разне махинације био сведен на најмању могућу меру. На другој лицитацији оба понуђача нуде исте услове, 0,75 динара по једном литру источене воде, а комисија додељује концесију Чиновничкој банци због тога што је она већ у поседу и има искуства у експлоатацији. Министар социјалне политике и народног здравља ову је одлуку комисије поништио, с образложењем да су му у међувремену писали представници Житарско-шљиварског друштва А. Д. који нису стигли да учествују на лицитацији, али су спремни да плате 0,80 пара.³⁴ Представници Житарско-шљиварског друштва А. Д. више се нигде не појављују, па се овде изгледа више радило о маневру надлежног министра (или бањске управе) како би постигао што је могуће вишу цену. Чиновничка банка поново нуди исту цену, само што у међувремену, услед увођења посебне таксе од 0,20 динара по литру, сада даје Буковичкој бањи 0,55 динара по литру.

³² Док. бр. 52356/929 и 56096/929 Министарства социјалне политике и народног здравља, као и 3765/1930 Начелства Среза Орашачког у Аранђеловцу.

³³ Уговор о давању у закуп извора Чиновничкој банци из Београда (1456/1930 Управа Буковичке бање Аранђеловац).

³⁴ Писмо Житарско-шљиварског друштва А. Д. о спречености учествовања у лицитацији и одлука надлежног министра о поништавању поступка (КБУ ДБ Ф. 126- VI/45126-932).

Усменим путем чланови комисије траже 0,65 динара, али до договора не долази. На четвртој лицитацији Чиновничка банка нуди 0,56 динара, а после пропадања и ове лицитације, на петој пристаје да плати тражених 0,65 динара, плус 0,20 динара посебне таксе по једној литри источене воде.³⁵ После истека ове три године посао експлоатације минералне воде преузеће Штедионица Бановине, која је била у државном власништву и функционисала као својеврсна развојна банка.

Период од 1930. године је и време када се све више пажње и новца посвећује пропагандним активностима. Управа Буковичке бање користи сваку прилику да позове представнике разних организација да своје скупове одржавају у овом делу Шумадије, а у многим акцијама има и свесрдну подршку институција Дунавске бановине и Краљевине Југославије. Заједно са још 98 места и градова, Аранђеловац је био уврштен на списак туристичких дестинација Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије, што је допринело његовој популаризацији.³⁶ У Аранђеловцу је одржан Конгрес југословенских ПЕН клубова 1930. године (том приликом су у бањи боравили Исидора Секулић, Десанка Максимовић, Милош Црњански, Станислав Винавер, Јосип Видмар, Исидор Цанкар, Драгутин Домјанић и др.). Исте године Буковичку бању посетила је и екипа бечког часописа *Neuen Freien Presse*, а следеће је организован свечани дочек прослављеним француским авијатичарима, које је предводио генерал Гајс. Француске војне пилоте дочекао је огроман број грађана, на улицама свечано окићеним за ту прилику, што је оставило дубок утисак на српске и француске новинаре. Поред тога, 1931. године Буковичка бања је учествовала на изложби „Недеља здравља” у Београду, у организацији Југословенског друштва за чување народног здравља, а 1932. групи од тридесет „новинара из Мале антанте” уприличена је посета Аранђеловцу у организацији Владе Краљевине Југославије. Занимљиво, ова информативно-радна екскурзија новинара из Чехословачке, Румуније и Југославије по многим стварима подсећа на сличне догађаје које данас приређују међународне организације.³⁷ Већ од 1938. године Буковичка бања имала је савремене и лепо дизајниране брошуре, разгледнице, плаћене новинске огласе и остали рекламни материјал.

Ширењу добре слике о Буковичкој бањи, али и њеном инфраструктурном развоју, помаже од 1935. године у великој мери и „Друштво Фрушка гора”, удружење за унапређење туризма, које је одлично сарађивало са Краљевском бановском управом. Друштво је функционисало под слоганом „Упознајмо своју земљу”.³⁸ У упутству „Друштва Фрушка гора” за прављење плана пропагандних активности за 1937. годину указује се бањским руководиоцима да пропаганда не треба да буде „једнообразна”, већ се препоручује да се врши

³⁵ КБУ ДБ Ф. 126- VI/24113-933.

³⁶ КБУ ДБ Ф. 126- II/11699-930.

³⁷ КБУ ДБ Ф. 126- VI/15039-931 и КБУ ДБ Ф. 126- II/39108-932.

³⁸ У једном од извештаја најбоље се види и мисија ове организације: „Није важно и битно где се иде, главно је да се уопште иде, да се излети праве, да се грађани изводе у слободну природу, на свеж ваздух, да у непосредном додиру развијају и своје међусобне пријатељске односе и смисао за природу и њене лепоте, као и пропаганду за наш туризам уопште”. Друштво Fruška gora, Raspis br. 11, deo 23: Poklonstvena putovanja na Orašac, od 7. maja 1936.

преко: 1) изложби (фотографија, списа, цртежа); 2) филмова и дијапозитива; 3) актуелних вести, упутстава и новости; 4) повремених туристичко-информативних састанака; 5) предавања и реферата.³⁹ Ово Друштво је иницирало изградњу планинарског дома на планини Букуљи изнад Аранђеловца и обезбедило средства из буџета Бановине за реализацију тог пројекта.⁴⁰

Државна управа је правно уредила област туризма 1936, као предуслов да се сузбије такозвани „дивљи туризам”. Министарство трговине и индустрије донело је 1936. године два важна правилника: Правилник о устројству и раду месних туристичких одбора и Правилник о устројству Бановинског туристичког савета.⁴¹ Ово се ради у циљу бољег организовања туристичке делатности, стандардизације услуга и постизања већих прихода. Од 1937. године инсистира се и на најстрожој могућој контроли издавања соба у туристичким местима, пошто су учестале жалбе да то неовлашћено раде приватна лица и да такав смештај често не задовољава елементарне хигијенске услове.⁴² Исте године почињу и да се прикупљају детаљни подаци о структури посетилаца, са посебним нагласком на стране туристе и земље из којих долазе. Због тога се усвајају нови формулари за прикупљање података, једнообразни за подручје целе Краљевине Југославије.⁴³ Приметно је да су из формулара изостављени Совјетски Савез (нису постојали дипломатски односи), Шпанија (период грађанског рата) и Португалија.

Ретке контроле и јавашлук инспекцијских служби узроковали су и често непридржавање уговорних обавеза од стране купаца смештајних објеката. Купци су били искључиво домаћа правна и физичка лица, не бележи се „улазак” иностраног капитала. У закуп су давани и велики хотели „Старо здање” и „Ново здање”. Дугогодишњи купац „Новог здања” је Лепосава Цветковић из Београда, а „Старог здања” Милан Анић из Буковика⁴⁴. Ипак, у периоду од 1933. до 1936. године органи Дунавске бановине учинили су све потребне правне радње у доказивању кршења уговорних обавеза и недомаћинског пословања како би са ова два купца раскинули сарадњу. Кључна тачка спорења са закупцима хотела било је тумачење одредбе о улагању у „модернизацију зграде” и „одржавање високих хигијенских услова” (тачке Уговора о закупу 5–8).⁴⁵

На крају, управи Дунавске бановине успело је да „изгура” старе, али јој није пошло за руком да пронађе нове закупце. У великој мери, одговорност

³⁹ Док. бр. 8644/3/1936 од 24. децембра 1936, Друштво Фрушка гора, Нови Сад.

⁴⁰ Поред планинарског дома на Букуљи, Друштво Фрушка гора иницирало је изградњу још пет планинарских домова на: Руднику, Космају, Иришком венцу, Мачковом камену и Дивчибарама (КБУ ДБ Ф. 126- VI/3730/I-935).

⁴¹ Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије, док. бр. II/17152/T-1a-1936.

⁴² КБУ ДБ Ф. 126- VIII/29076-937.

⁴³ КБУ ДБ Ф. 126- VIII/2670-937.

⁴⁴ КБУ ДБ Ф. 126- VIII/27445-936 и док. Управе Буковичке бање бр. 111/5/II/31.

⁴⁵ КБУ ДБ Ф. 126- VI/42126-932. Иначе, када је већ о контролама реч, приметно је да се уместо немачких лекара који су били присутни и приметни током друге половине XIX века, као потписници извештаја о стању у бањи сада, поред српских, појављују и руски балнеолози, који су дошли у Југославију са великим „белогардејским избегличким таласом”. У првој половини тридесетих година главни бањски балнеолог био је др Алексије Шчербатов. „Записник комисије одређене решењем г. Бана Дунавске бановине од 16. септембра 1933. ради прегледа минералних извора у Аранђеловцу” (КБУ ДБ Ф. 126- VI/36118-933).

за то сnose и руководиоци Буковичке бање и надлежне службе Дунавске бановине, пошто су лицитације расписиване за давање објеката у закуп само на годину дана.⁴⁶ Услед последица Велике депресије тридесетих година, које су се све више осећале у југословенској економији током тридесетих година, слободног капитала на тржишту није било довољно, па је вероватно да је и то један од разлога зашто се хотели издају на свега годину дана. Једноставно, није било солвентних домаћих рентијера који би се одлучили на дугорочније улагање, а банкарски сектор их у овом послу није желео пратити. С друге стране посматрано, питање је и коме би се уложени капитал могао вратити и још му донети зараду, за свега годину дана, посебно, ако се има у виду да је истовремено постојала идеја да се дозволи експлоатација минералне воде на период од педесет година. Ове недоследности, недоумице, а могуће је и разна политичка и/или пословна комбинаторика, свакако су утицале на доношење одлуке да најважније послове у Буковичкој бањи преузме на себе држава. То је очигледно био најефикаснији начин да се стање у Буковичкој бањи доведе у ред и реализују амбициозни пројекти њене изградње. Од 1936. године хотели „Старо задње” и „Ново здање” су под надлежношћу Штедионице Бановине, која улаже у њихову обнову позамашна средства⁴⁷. Такође, тада почиње и изградња новог хотела „Шумадија”. По завршетку, три године касније, био је то један од најлуксузнијих хотела у Краљевини Југославији. Располагао је са 80 соба и неколико посебних апартмана, а све собе су имале топлу и хладну воду, парно грејање и биле опремљене луксузним намештајем. У хотелу је постојала читаоница са великом библиотеком и билијар сала, а гости су могли да користе у то време најсавременији лифт⁴⁸.

Својеврсни континуитет привредних политика са ранијим стратегијама и пројектима власти Краљевине Србије представљају прописани „Општи услови за јавне грађевинске радове и набавке”, које су морали да испуњавају понуђачи, а који се тичу заштите домаћих произвођача и развоја домаће индустрије. У тачки 6 се тако наводи: „Сав алат и материјал потребан за извршење погођених радова предузимач је дужан да набави од домаћих произвођача или прерађивача и то првенствено од оних, који су наши држављани и инвалида, водећи рачуна о квалитету материјала. Уколико потребног материјала није било, нити би се могло произвести, прерадити или изградити у земљи, и о томе се поднесу писмени докази, набавиће се ван земље по одобрењу надзорне власти, као и у случају, кад су цене у земљи несразмерно скупље од цена на страним тржиштима”⁴⁹.

Поред реновираних хотела, купалишта, планинарског дома и тениских терена, за свега пет година, од 1936. па до почетка Другог светског рата, улажу

⁴⁶ КБУ ДБ Ф. 126- VI/4880-934.

⁴⁷ Ово је, на пример, видљиво из некатегоризованих докумената Прва, Друга и Трећа привремена ситуација и обрачуна за дозиђавање Старог здања, проширење кујне, септичке јаме-израде, и израде приступног пута у Буковичкој бањи код Аранђеловца од 24. априла, 10. маја и 16. јуна 1939.

⁴⁸ КБУ ДБ Ф. 126- VI/18727-936.

⁴⁹ „Општи услови за јавне грађевинске радове и набавке”, ново допуњено издање. Министарство грађевина Краљевине Југославије одлука бр. 33600 од 20. јануара 1936, заведена под бројем 1739/1936.

се и средства за улепшавање парка, а од 1938. почиње изградња Метеоролошке станице Аранђеловац.⁵⁰ Од 1936. године на пословима уређења и одржавања парка Буковичке бање током сезоне ангажовано је 30 радника, од чега 10 баштована.⁵¹ Поређења ради, Јавно комунално предузеће „Зеленило” Аранђеловац, које се, између осталог, бави и одржавањем бањског парка, имало је 2014. године 35 запослених, од тога њих десеторо на пословима одржавања зелених површина.

У том периоду планирана је и изградња пруге Аранђеловац–Топола до које никада није дошло.⁵² Показатељ стања у том периоду је и развој читавог низа услужних грана, од угоститељства, преко трговине, до саобраћаја. Управа Буковичке бање подстицала је оснивање угоститељских и трговинских радњи, а унутар бањског рејона постојали су куглана, посластичарница, базар, продавница ручних радова, киоск за дуван и фотограф. Сваке године су на лицитацији додељиване дозволе за ове делатности, а у посматраном периоду су сви понуђачи били из Среза орашачког.⁵³ Ретке су биле жалбе на кршење процедуре или остале неправилности током лицитације.⁵⁴

Посебно поглавље чини развој јавног превоза, односно, пре свега, аутобуског превоза. У државним развојним стратегијама аутобуски превоз је третиран као допунски вид превоза. Главни вид превоза требало је да буде железница. Због тога је и замишљено да се аутобуски превоз из Аранђеловца углавном усмерава ка Тополи и Крагујевцу. После убиства краља Александра I Карађорђевића у Марсеју 1934. године и сахране на Опленцу, Топола наредних година постаје место на које долазе хиљаде поклоника, током целе године.⁵⁵ Поклоничка путовања најчешће су организована возом до Аранђеловца, па онда даље до Тополе аутобусом, што утиче на повећавање броја аутобуса. Такође, временом је, услед све већег броја туриста који су долазили на лечење или одмор у Буковичку бању, а истог броја и капацитета возова који су ка овом месту саобраћали, аутобуски саобраћај постајао и главни вид превоза од Аранђеловца до Младеновца и чак даље, до Смедерева и Београда. Број аутобуса се стално повећавао, што је задавало главобоље надлежним властима. С једне стране, аутобуси су упропаштавали путеве, па се сваке године морало улагати у обнављање саобраћајне инфраструктуре. Због тога су стално повећавани намети и разне дажбине превозницима, па су се ови, разумљиво, често жалили, бунили и претили штрајком, а у циљу заштите својих интереса и основали удружење – Савез аутобуских предузећа⁵⁶. С друге стране, проблем је престављала и техничка (не)исправност возила,

⁵⁰ КБУ ДБ Ф. 126- VI/24488-938.

⁵¹ КБУ ДБ Ф. 126- VI/15878-936.

⁵² КБУ ДБ Ф. 126- III/25296-935.

⁵³ КБУ ДБ Ф. 126- VI/221695-932.

⁵⁴ За посматрани период међу доступним документима се може уочити само једна, и то неутемељена, жалба из 1930. године, када дотадашњи закупац киоска за дуван није учествовао на расписаној лицитацији, пошто је мислио да му је дозвола издата „доживотно”. Комисија је на лицитацији доделила право на држање киоска за дуван у бањском рејону најповољнијем понуђачу, па се стари ималац овог права жалио. Према: „Жалба на лицитацију киоска на дуван” (КБУ ДБ Ф. 126- VI/10064-936) и „Управа Буковичке бање” (док. бр. 304/1930).

⁵⁵ Видљиво из док. бр.: КБУ ДБ Ф. 126- II/78291-934.

⁵⁶ КБУ ДБ Ф. 126- VIII/7297-931.

па је неретко долазило до саобраћајних незгода.⁵⁷ Због тога су контроле аутобуса биле честе и детаљне, а понекад и изненадне. Већ од 1935. године воде се детаљни подаци о техничкој исправности сваког регистрованог возила (постојали су и нерегистровани превозници који су радили нелегално), а према томе се прописују и максималан број путника и максимална дозвољена брзина за сваки аутобус појединачно.⁵⁸

Ипак, бројни су и показатељи да се током тридесетих година XX века у овом делу Шумадије и поред несумњивог економског и инфраструктурног развоја, до којих долази „растом” Буковичке бање, ипак тешко живело. Посебно у широком слоју пољопривредне популације, која доминира у структури становништва Дунавске бановине. Несумњиво, надлежне службе се упињу да овај проблем реше, али остаје отворено питање постигнутих резултата. Већ од 1930. године по налогу бана организују се „течајеви”, пољопривредницима се дели стручна литература о узгајању соје и заштити од кукурузног црва, такође се и по свим селима организују огранци Српског пољопривредног одбора.⁵⁹ Управа Дунавске бановине финансијски помаже и низ конкретних пројеката, од унапређења рада среског расадника, до изградње нове вреонице „Венчачке виноградарске задруге”.⁶⁰ И поред свега, проблем презадужености сељака остаје као једно од главних политичких, социјалних и економских питања у држави. Неповољне кредитне услове, честе промене цена на тржишту пољопривредних производа које су по правилу ишле у корист шпекуланата и трговаца, а на штету примарних произвођача, пратили су и стални спорови сељака и купаца. Због овога је од 1931. године, а услед честих жалби на неправедно мерење и неисправност мерних инструмената, у срезу забрањена натурална размена (пре свега у млиновима – брашно за пшеницу), већ су сви производи морали да се доносе на пијацу, тамо мере на одређеним вагама и кантарима и затим плаћају у готовини⁶¹. Због повећаног броја туриста у Аранђеловцу се јавио још један социјални проблем: храна је постала прескупа. У лето 1934. године чак је утврђено како су поврће и воће на пијаци у Аранђеловцу скупљи него на београдским пијацама. Истрагом је утврђено да су главни кривци закупци, па је тражено решење како да се овоме стане на пут у оквиру постојеће законске регулативе. На крају, одлуком бана забрањено је препродавцима и пиљарима да купују робу од сељака до 9 сати ујутру, као и да то раде на путу до пијаце. Уз новчани део казне за непридржавање прописаних мера, постојала је и одредба о затворској казни до пола године у случају понављања прекршаја.⁶²

Тешко стање у националној економији видљиво је из редовних годишњих *Извештаја о крећану индустрије* среских начелника, почевши од 1935. године. Индустријско-производни капацитети на територијама Орашачког, Опленачког и Качерског среза, изузимајући један пример (рудник мермера у Аранђеловцу), били су у власништву домаћих индустријалаца, ортачких и

⁵⁷ Начелство Среза Опленачког-Варош Топола, док. бр. 25175/1931 и 29868/1931.

⁵⁸ КБУ ДБ Ф. 126- VIII/2259-935.

⁵⁹ КБУ ДБ Ф. 126- III/18318-930.

⁶⁰ КБУ ДБ Ф. 126- V/8539-931.

⁶¹ Срез Орашачки Аранђеловац, док. бр. 25175/931.

⁶² КБУ ДБ Ф. 126- II/2/49082-934.

акционарских друштава. Једино предузеће са мешовитим капиталом била је Индустрија мрамора „Венчац“ из Аранђеловца, која је функционисала од 1931. године као филијала „Првог американско-југословенског извозног и увозног друштва“ из Чикага⁶³. Осим овог предузећа, углавном се радило о малим привредним субјектима, регистрованим за експлоатацију природних необновљивих ресурса – камена, мермера, лигнита, кварца, гранита и сл. У најмање развијеном, Срезу качерском (са седиштем у месту Рудник), постојала су три оваква предузећа. Највеће, које се налазило у власништву Управе качерских и таковских рудника, суштински је било под контролом већинског акционара – Заложне банке из Београда. Два мања каменолома су била регистрована на физичка лица – инжењера Бориса Николајева из Београда и Сергија Позњанова из Новог Сада.⁶⁴ Видљиви су проблеми са недостатком обртног капитала, што узрокује економску стагнацију. Отварања нових производних капацитета нема, а производни обим се одржава на постојећем нивоу или је у благом паду. Треба нагласити да су последице велике економске кризе тридесетих година у земљама Југоисточне Европе касниле, па се оне најјаче осећају управо у години иза пред Други светски рат.⁶⁵ Отуда и подаци о „успоравању“ привреде из извештаја среских начелника са терена током друге половине тридесетих.

У таквим околностима, Буковичка бања је главни ослонац привредног развоја и економских активности ширег региона, који не обухвата само Аранђеловац и Тополу, већ и Младеновац, Рудник и Шаторњу. Због тога се и средства из „француског кредита“ усмеравају ка изградњи и уређивању бањског комплекса у другој половини тридесетих. Намера југословенских власти је да се успешни, који већ доносе профит и имају позитивне пословне билансе, додатно подрже. Ово утиче и на одлуку да се Буковичка бања стави под директну контролу Краљевске банске управе Дунавске бановине из 1938.⁶⁶ Сва покретна и непокретна имовина прелази из руку Штедионице Бановине под надлежност и управу Дунавске бановине, а овај посао ће бити реализован етапно и у потпуности завршен почетком 1941. године.⁶⁷

Почетак Другог светског рата Буковичка бања је дочекала у никада бољем стању. По свим показатељима, могла је да се пореди са модерним европским бањама, а уз све то, пословала је успешно и доносила велики прилив у срески и бановински буџет. Почетком рата слика се променила, па је поново наступио период јавашлука и развлачења имовине. Први проблем који се јавио, била је окупација већег дела територије Дунавске бановине и припајање ових подручја новоформираној Независној Држави Хрватској или проширеној Мађарској. Управу над Буковичком бањом поново је преузела Штедионица Дунавске бановине која је премештена у Смедерево. Међутим,

⁶³ Дозвола за рад заведена у документу под бројем: КБУ ДБ Ф. 126- VIII/2415-931.

⁶⁴ Срез Качерски Рудник док. бр. 47/1937 од 1-1-1937, са позивом на документ КБУ ДБ Ф. 126- VIII/26801-934.

⁶⁵ О овоме више у: Miša Gleni, *Balkan 1804–1999*, Samizdat B92, Beograd 2001.

⁶⁶ Израда нацрта одлуке о преношењу надлежности започета 12. фебруара 1938. Према: КБУ ДБ Ф. 126- VI/6478-938.

⁶⁷ Записник о примопредаји покретног и непокретног инвентара од 16. марта 1941. КБУ ДБ Ф. 126- VI/3671-941.

штедионица се сада бавила само пословима експлоатације и продаје минералне воде са једног извора. Све смештајне капацитете, купатила и два највећа извора преузела је Немачка војна команда. Бањски рејон Буковичке бање био је ограђен бодљикавом жицом, флаширану минералну воду користила је немачка војска у количинама које су јој биле потребне, а хотели су претворени у војне болнице за немачке и бугарске рањенике. Кључна фигура у ратним годинама био је Јеврем Степановић, власник Индустрије стаклених боца. Он је, што званичним, што незваничним путем, преузео посао експлоатације минералне воде и дистрибуције на тржиште Београда. У једном од ретких извештаја из овог периода, за 1943. годину, наводи се како књижење прихода и расхода није редовно, а набавке се договарају усменим путем. Као да су у Штедионици Бановине једва дочекали тренутак да се отарасе ортаклука са Јевремом Степановићем, па су већ 28. маја 1945. године, одмах по завршетку рата, одлучили да раскину неповољан уговор и укину стовариште у Београду, које је било у Степановићевом власништву.⁶⁸

БУКОВИЧКА БАЊА ОД 1945. ГОДИНЕ

Крај Другог светског рата је почетак новог раздобља у животу и раду Буковичке бање и Аранђеловца.

Судбина Буковичке бање у периоду непосредно по завршетку рата слична је или идентична судбинама свих осталих српских лечилишта. Осим голих зидова некадашњих луксузних хотела и бањских купалишта, скоро да ништа друго није остало неоштећено. „Боравак окупаторске војске у Буковичкој бањи је оставио тешке последице. Мада сами објекти нису претрпели оштећења, сви су били опљачкани. Окупаторске јединице смештене у објектима у граду, из бањских хотела односиле су потребан намештај, али и предмете који су им били неопходни (уметничка дела, разне делове инвентара, укупно 1280 књига из бањске библиотеке, инвентар фризерског салона, шлифована огледала...). Већина тих предмета никада није пронађена, као на пример уметничка дела, уља на платну: 'Пуковска слава', 'Мобилизација српске војске', 'Манастир', или бројне уметничке фотографије агенције „Путник”. Тако су, по завршетку рата и повлачењу окупаторских снага, бањски објекти остали опустошени. Највећу штету током Другог светског рата у Аранђеловцу је претрпео парк Буковичке бање. Док бањски објекти нису били битније оштећени, парк је био сасвим запуштен, стазе су се једва распознавале, рунделе су биле уништене, столетно дрвеће посечено. Непланска сеча читавих алеја дрвећа у парку оставила је последице које се нису могле лако превазићи”.⁶⁹ „Буђење” Буковичке бање зато је ишло постепено, трајало је целу деценију, а видљивији резултати заузимања важније позиције на туристичкој мапи СФР Југославије уследили су тек половином шездесетих година.

Послератне године су и време индустријализације, па у Аранђеловцу и околини ниче велики број производних предузећа. Буковичка бања више

⁶⁸ „Штедионица Дунавске бановине у Смедереву”, док. бр. 600/45.

⁶⁹ Љ. Недић, *н. г.*, 79.

није носилац привредног развоја овог дела Шумадије, а делимично негативан поглед комунистичких власти на бањски туризам, отежавао је да то постане и у будућности. До 1955. године нове власти су највише средстава уложиле у хидротехничке радове, како би се повећали капацитети изворишта и самим тим и количина експлоатисане воде. Постепено је и обнављан парк, пре свега пошумљавањем девастираних површина. Засађене су саднице листопадног и четинарског дрвећа, које се не може пронаћи у широј околини, па зато данас парк Буковичке бање представља и својеврсну ботаничку башту. Свој стари сјај парк је почео да враћа средином шездесетих година, када се најпре гради фонтана, а затим почиње са организацијом међународног симпозијума уметника „Бели венчац”. Ова манифестација прераста од 1968. године у културно-уметничку смотру „Мермер и звуци” која је наставила да се одржава сваке године у периоду јул–септембар. Током трајања манифестације гости Буковичке бање су разни уметници, а све манифестације се одржавају у парку. Симпозијум „Бели Венчац” остаје само један део шире Смотре, али је њен најважнији део. До 2014. године на Симпозијуму је учествовало више од 200 вајара, а у парку Буковичке бање настало је више од 215 скулптура. У Аранђеловцу се данас налази 109 дела, од чега је 69 у самом парку, због чега је ово највећа галерија уметничких дела под отвореним небом у Европи и једна од највећих у свету.

Ипак, и поред тога, Буковичка бања није вратила стари сјај. Реконструкција хотела и смештајних капацитета одигравала се споро и уз велике проблеме, па почетком шездесетих година чак није ни постојала могућност стационарног лечења болесника, већ само амбулантног. Корисници бањских услуга су у Буковичку бању могли доћи на лечење само у својој режији и плаћати приватни смештај током боравка. Тек после 1964. године било је могуће сместити мањи број пацијената у реновирано Природно лечилиште, а од 1975. почиње и планирање изградње савременог рехабилитационог центра. Рехабилитациони центар је обнављан етапно и у просеку сваких 3–5 година су отварани нови садржаји и смештајни капацитети, да би од 1991. године савремено опремљено Природно лечилиште почело да функционише као Завод за специјализовану и општу рехабилитацију.

Развојни замах Буковичка бања и Аранђеловац „хватају” средином седамдесетих година. ОУР „Буковичка бања” захваљујући све бољој продаји минералне воде на тржишту СФР Југославије бележи одличне пословне резултате (једина фабрика минералне воде у Србији која је имала позитиван салдо током седамдесетих година). Ово је и период либералније политике централних власти, што потврђују речи председника Председништва СР Србије Драгослава Драже Марковића током посете Аранђеловцу у децембру 1975. године: „данас у Југославији свако има право да ради и гради што год хоће ако за то претходно обезбеди новац и ако процени да ће му се то исплатити. Борити се против тога значило би борити се за монополистичке позиције”.⁷⁰ Управа бање и општинске власти користе овај амбијент, па се иницира изградња новог хотела високе категорије. Са изградњом хотела „Извор”

⁷⁰ „Драгослав Марковић посетио Буковичку бању”, *Буковичка бања: информативни билтен радној колективи Бањичке бање* VIII, 60 (1975), 3.

започело се 1974. године, а свечано га је отворио Јосип Броз Тито 1978. У приземном делу био је смештен затворени базен са терасом за сунчање, саунама, козметичким и фризерским салоном итд.

До наглог прекида свих развојних активности долази 1992. године услед политичко-економске кризе настале због распада СФР Југославије и санкција ОУН-а уведених против СР Југославије. Смештајни капацитети Буковичке бање тада поново постају војно лечилиште и рехабилитациони центар за рањенике са ратишта у Босни и Херцеговини и Хрватској. У бањске капацитете се улаже мало, само за текуће одржавање, па се хотели руинуирају. Старо здање је затворено за посетиоце 2003. године, а Хотел „Шумадија” је таворио, па је коначно категоризован као „коначиште са кафаном”. Једино што је и даље радило јесте експлоатација минералне воде. Фабрика „Књаз Милош” чак од друге половине деведесетих година шири сопствени производни програм, повећава капацитете и постаје један од најважнијих привредних субјеката у Шумадији. Ипак, и овде долази до, по локалне економске прилике неповољне промене, после приватизације фабрике „Књаз Милош” 2004. године. Дрastiчно смањење броја радника, као и мање ослањање на локалне капацитете и ресурсе, утицали су на то да „Књаз Милош” постепено престаје да буде окосница локалног економског развоја. Највидљивије промене почетком XXI века су на пољу туризма. Годину дана после приватизације Хотела „Извор”, нови власници су 2004. започели и његову реконструкцију. Хотел „Извор”, категорисан као смештајни објекат са пет звездица, отворен је 2010. године и један је од најлуksузнијих на Балкану. Захваљујући овој инвестицији, Буковичка бања поново постаје све важнија туристичка дестинација, па се назире и некаква економска перспектива за Аранђеловац у наредним годинама. Као и неколико пута у историји, Буковичка бања могла би бити носилац економског развоја Аранђеловца и околине. Да ли ће тако и бити, зависи од више фактора. Досадашња историјска искуства показала су да потенцијал постоји, али да у појединим периодима он није био или није могао бити искоришћен.

ЗАКЉУЧАК

Потенцијал Буковичке бање коришћен је углавном захваљујући импулсима који су стизали од централних органа власти. Уосталом, само подизање овог лечилишта, након којег је уследила и изградња читавог новог града – Аранђеловца, било је засновано на иницијативима српског књаза. Из анализе одабране архивске грађе, а везано за осмишљавање будућих развојних стратегија, може се извести неколико закључака. Прво, у српском политичком и економском систему огромну улогу играју централне власти (било да се ради о књазу, појединачним министрима или бану – који је имао ингеренција око управљања бањским ресурсима). Без подстицаја централних власти тешко је реализовати иницијативу, а и када се пројекат развије до одређеног степена – неопходно је подупирати га у критичним тренуцима (финансијски, организационо, политички, инфраструктурно). Очекивања да се свеобухватне

развојне стратегије лансирају са локалног нивоа или од стране приватног сектора (инвеститора) нису сасвим оправдана.

Друго, локална економија није отпорна на коњуктурна кретања и увек када су избијале кризе или дестабилизације у националном (или шире – макрорегионалном) економском систему, то се одражавало на пословање Буковичке бање и солвентност аранђеловачких привредника. Ово је сасвим очекивано, пошто се ради о релативно скромном локалном тржишту, са ограниченим потенцијалима. У дугом историјском континуитету показује се да је немогуће раздвојити питање економског развоја локалних (општинских, градских или окружних) система и државног система. Неки локални системи могу се, захваљујући компаративним предностима, развијати брже и динамичније, али ће се суочити са истим изазовима, ризицима и претњама током криза као и сви други локални системи. Одговоре на те изазове, ризике и претње неће моћи пронаћи сами, без ангажмана и помоћи централних власти.

Треће, мотивисање приватних инвеститора, повећавање обима инвестиција и убрзавање инвестиционих циклуса одиграло се онда када су стратешки циљеви били јасни и недвосмислени и када је државна управа ефикасно радила свој посао (када није било јавашлука, корупције и занемаривања законских обавеза). И ово је очекивано, али се мора нагласити, пошто се новим теоријама у политичким наукама (изниклим у неолибералном идеолошком оквиру) инсистира на дијаметрално супротном постулату, заснованом на тези како је свеобухватна деетатизација (и са њом дерегулација) основа економског раста заснованог на увећавању броја и обима инвестиција.

Четврто, динамику културног и друштвеног живота одређивала су удружења у која улазе представници средње и више средње класе. Без овога нема „здравог амбијента” за свеобухватни развој – културни и друштвени, што је значајно када се говори о дефинисању стратешких циљева. У „здравом амбијенту” као приоритетно поставља се питање доброг, а не корисног/употребљивог када се поведу полемике о стратешким циљевима и развојним моделима који могу допринети достизању тих циљева. Претерано оријентисање ка безусловном економском расту, што се подвлачи у читавом низу стратегија, уопште не узима у обзир моралне, етичке, традиционалне, националне, историјске или религијске (хришћанске) димензије наше културе и наших друштвених принципа. Нове тенденције су да се насупрот корпорацијама и уском ултрабогатом слоју појединаца који руководе тим корпорацијама (и који захваљујући богатству и утицају утичу на писање државних стратегија) формирају друштва без средње класе (или са такође врло уским слојем појединаца који се могу назвати средњом класом). Таква друштва остају без перспективе зато што у њима нема културног и друштвеног развоја.

Свакако, за потврђивање ових закључака поред истраживања заснованог на једној студији случаја потребно је и да се испитају још неки, слични примери из новије историје Србије. Али, ти примери су већ тема за друга, засебна истраживања и представљање њихових резултата у засебним научним радовима.

DUŠAN N. PROROKOVIĆ, Ph. D., Senior Research Fellow
 Institute of International Politics and Economics
 Centre for Eurasian Studies
 Makedonska 25, Belgrade, Serbia
 E-mail: dusan@diplomacy.bg.ac.rs

THE DEVELOPMENT OF THE BUKOVIČKA SPA FROM THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY TO THE PRESENT: A CASE STUDY IN DEVELOPMENT STRATEGY

SUMMARY: The emergence of Arandelovac is closely tied to with the construction and development of the Bukovička Spa. Mostly planned, but in certain historical stages also spontaneous, the Bukovička Spa was built for several purposes – to utilize mineral and thermal waters for treatment, to organize a public health system, to promote tourism and increase budget revenues, to stimulate economic growth, among others. The organized arrival of guests to this health resort began in 1838, except for short interruptions during the First and Second World Wars, has continued to this day. An analysis of rich archival material on the construction of the spa infrastructure, the emergence of the city, and the cultural and social life in this part of Šumadija – much of which remained unprocessed up to date – makes it possible to gain a significantly broader insight and acquire certain ideas about the overall political and economic circumstances in the country from the first half of the 19th century to the present day, which – viewed from the perspective of history – has a certain scientific importance. However, viewed from the perspective of strategic studies (or strategology), political and organizational sciences (management of state institutions), research on this topic takes on a different significance highlighting how original historical experiences can inform the design and implementation of state development strategies. The case study of Bukovička Spa is a suitable example, since it was literally built “from the ground up”, which makes it possible to follow ways and scope in which its growth influenced the economic, social and political conditions in northern Šumadija. It also demonstrates how the Principality of Serbia was developed in a relatively short historical period by relying on its own resources and the engagement of foreign experts. Undoubtedly, this case study offers valuable lessons and can serve as a framework for defining and implementing new development strategies in the Republic of Serbia.

KEYWORDS: Bukovička Spa; history of Arandelovac; spa tourism; development strategies; Principality of Serbia